

PAPER DETAILS

TITLE: Âyetlerin Sonunda Vakf Meselesi

AUTHORS: Enes YARIZ

PAGES: 161-172

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/512799>

Âyetlerin Sonunda Vakf Meselesi*

Enes YARIZ**

Özet: Vakf, Kur'an ilimlerinin temel kavramlarından biridir. Kur'an'daki vakf yerlerinin ve işaretlerinin belirlenmesi içtihadî bir mesele olduğundan farklı yorumların ve bazen yanlışların olması muhtemeldir. Nitekim bazı kıraat imamları her âyetin sonunda vakf etmenin sünnet olduğunu savunurken diğerleri âyetin her hangi bir yerinde olduğu gibi âyetlerin sonunda da vakf konusunda anlama riayet edilmesi gerektiği görüşündedir. Bunun sonucu olarak ülkemizde tilâvet edilen Mushaflarda birçok âyetin sonuna ۞ alâmeti konularak vakfın uygun olmadığına işaret edilmişken; Medine, Şam, Kahire vb. İslam diyarlarında tilâvet edilen mushaflarda her hangi bir alamet konulmamıştır. Bu makalemizde, âyet kavramının lûgat ve terim manalarından da yola çıkılarak konu irdelenecek ve tercihe gidilecektir.

Anahtar Kavramlar: el-Vakf ve'l-İbtidâ, el-Vasl, el-Kat', es-Sekt, Âyet, Secâvendler.

The Waqf Issue at the End of the Verses

Summary: Determination of the places and signs of waqf, one of the basic concepts of Qur'anic sciences, is an ijtihad. For this reason, it is likely that there are different interpretations and sometimes misconceptions. As a matter of fact, some *qirat imams* have argued that the waqf is tradition at the end of every verse. Others say that the signatures are the basis of the meaning of the waqf in the end as it is in any place of the verse. As a result of this, it is pointed out that the waqf is not appropriate by putting the sign ۞ at the end of many verses in the Mushafs which are recited in our country. No symbols were placed in Mushafs which read in Islamic cites like Madina, Damascus, Cairo and so on. In this article, the subject will be discussed by going from the terms of the verse.

Key Words: al-Waqf and al-İbtida, el-Vasl, el-Qat', es-Seqt, Ayat, Secawands.

Giriş

Nüzulünden günümüze Kur'an üzerinde yapılan çalışmalar kesintisiz devam etmiş, bu çalışmalardan bir kısmı vakf ve ibtidâ alanında yapılmıştır. Kur'an

* Bu makale, 2018 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığımız *Türkiye'de Tilâvet Edilen Mushaf'taki Bazı Vakf İşaretlerinin Diğer Mushaflarla Mukayeseli Tahlili* başlıklı doktora tezimizden üretilerek hazırlanmıştır.

** Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

okunurken nereden ibtidâ edileceği, nerede ve ne şekilde vakf yapılacağı üzerinde durulmuş, dolayısıyla Kur'an ilimleri arasında *Vakf ve İbtidâ* adıyla bir ilim ortaya çıkmıştır.

İlk dönem Müslümanlar vakf ve ibtidâ ilmini sözlü olarak talim etmiştir. Alanla ilgili telif ise hicri ikinci asırdan itibaren başlamış, günümüze dek devam etmiştir. Bu alanda şöhret olanlardan biri de Sirâcuddîn Ebû Abdillâh (Ebû Tâhir) Muhammed b. Tayfûr el-Gaznevî es-Secâvendî (560/1165)dir. Secâvendî önce-sinde ve sonrasında konuyla ilgili pek çok eser telif edilmiş olmasına rağmen, İslâm ülkelerindeki mushafların birçoğunda genelde Secâvendî'nin oluşturduğu ıstılahlar ve kullandığı semboller kullanılmış olmasına rağmen vakf yerlerinin belirlenmesinde özellikle (ﻻ) alâmeti konulan yerlerin çoğunda Secâvendî'ye muhalefet edilmiştir. Ülkemizdeki Mushaflarda ise genel olarak Secâvendî'nin belirlemiş olduğu vakf yerleri ve koymuş olduğu vakf işaretleri kullanılmıştır.

Vakf ve ibtidâ yerlerinin ve işaretlerinin belirlenmesi içtihadî bir mesele olduğundan farklı yorumların ve bazen yanlışların olması muhtemeldir. Nitekim ülkemizde tilâvet edilen Mushaflarda birçok âyetin sonuna (ﻻ) alâmeti konularak vakfın uygun olmadığına işaret edilmişken Medine, Şam, Kahire vb. yerlerde tilâvet edilen Mushaflarda âyetlerin sonuna her hangi bir alamet konulmamıştır.¹ Bazı kıraat âlimleri âyetlerin sonunda vakfın mutlak şekilde sünnet olduğunu söylerken diğerleri âyetin her hangi bir yerinde olduğu gibi âyetlerin sonunda da anlamların temel teşkil ettiğini savunmuşlardır. Bu makalemizde (ﻻ) alâmeti konulan bütün âyet sonları tek bir başlık altında ele alınarak, kıraat ve vakf ve ibtidâ âlimlerinin görüşlerinin yanı sıra âyet kavramının lügat ve terim manalarından da yola çıkılarak konu irdelenecek ve tercihe gidilecektir.

¹ *Medîne Mushafı*, Mecmau'l-Melik Fehd litibâati'l-Mushaf, Medînetu'l-Munevvere, 1987; *Şam Mushafı*, İdâretu'l İftâi ve't-Tedrisi'd-Dîni fî Sûriye, Muessesetu Ulûmi'l Kur'ân, Dımaşk, 2012; *Kahire Mushafı*, İdâretu'l Buhûsi'l-İslâmiyyet'i fî Ezheri's-Şerîf, Dâru'l Menâr, Kahire, 1998.

A. ÂYET VE VAKF KELİMELEİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Âyet lügatte; alâmet-işâret, delîl-burhân, topluluk-cemaat, şahıs, örnek,² yüksek bina,³ mucize⁴ ve ibret⁵ gibi anlamlara gelmektedir. İstîlâhî anlamda ise birbirine yakın birçok tanımı yapılmış, her birinde *âyet* kelimesinin farklı bir yönüne dikkat çekilmiştir. Bütün o tanımları kapsayıcı olarak *âyet*; “Kur’ân-ı Kerim’in herhangi bir sûresinde bulunan, bir veya birkaç cümleden meydana gelen, sonu belli fasıllarla ayrılan Allah kalamıdır.”⁶ şeklinde tarif edilmiştir.

Âyet kelimesinin lügât ve ıstılah anlamlarına dikkat çekildiğinde aralarında açık bir ilişki bulunduğu görülmektedir. Şöyle ki; Kur’an âyetleri, Kur’an’ın anlamlarından birinin bitip diğerinin başladığını göstermektedir. Harflerden, kelimelerden ve cümlelerden oluştuğu için topluluk anlamı taşırlar. Onları getiren Peygamber’in hak peygamber olduğuna işaret ve delillerdir.⁷

Vakf ise lügatte;⁸ وَقَفْتُ وَفَوْفًا sülâsî fiilinden mastar olup, “bir duruşla durdum” cümlesinden de anlaşıldığı üzere *durmak* anlamındadır.⁹ İstîlâhî

² İbn Fâris, Ebi’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, *Mu’cem Mekâyisi’l-Luğa*, Dâru’l-Cîl, Beyrut, 1991, I, 167; İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Medine, 1993, XIV, 62.

³ Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *Müfredâtü Elfâzi’l-Kur’ân*, Dimaşk, 1997, s. 101; Zürcânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhili’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kutubu’l-İlmeyye, Beyrut, 1996, I, 338.

⁴ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut, 1994, II, 124.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XIV, 61.

⁶ Zürcânî, *Menâhili’l-İrfân*, I, 338.

⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XIV, 62; Zürcânî, *Menâhili’l-İrfân*, I, 338.

⁸ Vakf ve vasl kavramları genelde bir arada zikredilmesine rağmen daha çok vakf kavramı üzerinde durulmakta olup vasl, vakfın câiz olmadığı yerler başlığı altında zikredilmektedir. Bu sebeple Secâvendî vakf türlerini beş kategoride, altıncı kısım olan “Mâ-lâ-Yecûzu’l-Vakfu Aleyhi” kısmını ise vasl kategorisinde değerlendirmiştir. Bkz. Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr, *el-Vakf ve’l-İbtidâ*, (tahkik) Dr. Muhsin Hâşim Dervîş, Dâru’l-Menâhic, 2001, s. 104.

⁹ İbn Fâris, Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu’cem Mekâyisi’l-Luğa*, Dâru’l-Cîl, Beyrut, 1991, VI, 135; el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu’l-Luğa*, Dâru’s-Sâdık, Kahire, ts. III, 282; İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi’l-Kur’ân*, s. 881; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, IX, 359; el-Feyyûmî, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *el-Misbâhu’l-Munîr fî Garîbi Şerhi’l-Kebîr*, Matbaatu’l-Ânî, Bağdat, 1398/h. II, 669; Zebîdî, Muhibbuddîn Ebî Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ, *Şerhu’l-Kâmûs el-Musemmâ Tâcu’l-Arûs Min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Dâru’l-Fikr, ts. XXIV, 468.

anlamda ise; “Kur’an tilâvetinde okumaya tekrar başlamak niyetiyle nefes alacak kadar kelime üzerinde bir müddet sesi kesmektir”¹⁰ şeklinde tanımlanmıştır.

B. ÂYETLERİN SONUNDA VAKF MESELESİ

Âyetlerin sonunda vakf konusunda bilinmesi gereken öncelikli mesele, sonrasında gelen âyet ile anlam ve lafız yönünden güçlü bir ilişki bulunan âyetlerin sonunda tilâvetin *kat’* edilmesinin ittifakla caiz olmadığıdır.¹¹ İhtilaf, nefes almak niyetiyle yapılan vakflardadır. Bu konuda bilinmesi gereken öncelikli konu ise, sonrasında gelen âyet ile anlam ve lafız yönünden ilişki bulunan âyetlerin sonunda zorunlu olarak vakf edildiğinde, bir sonraki âyetten ibtidâ edilmesinin ittifakla câiz olduğudur. İhtilaf, herhangi bir zorunluluk olmadığı halde yapılan vakflardadır.¹² Bu konudaki ihtilafın kaynağı ise Peygamber (as.)’ın her âyetin sonunda vakf ederek Kur’an’ı tilâvet etmesinin farklı yorumlamasından kaynaklanmaktadır. Nitekim kıraat âlimleri, Ümmü Seleme (ra.)’ın; “Peygamber (as.), kıraatini âyet âyet keserdi...”¹³ rivâyetini farklı yorumlamışlardır.

Bazı kıraat âlimleri söz konusu rivâyete dayanarak, sonrasında gelen âyet ile anlam ya da lafız ilişkisi bulunsun ya da bulunmasın, her âyetin sonunda vakf etmenin sünnet olduğunu savunmuşlardır. Ebû Amr el-Basrî, (154/771) İbnu’l-Enbârî, (328/939) Nahhas, (338/950) Dâni, (444/1052) Beyhakî (458/1403), İbnu’l-Kayyım el-Cevziye, (751/1350) Zerkeşî, (794/1392) İbnu’l-Cezerî (833/1429) ve daha birçok âlim bu görüştedir.¹⁴ Ebû Amr el-Basrî, her âyetin sonunda vakf ederek Kur’an’ı tilâvet eder ve şöyle derdi: “Sonrasında gelen âyet ile anlam ve lafız

¹⁰ İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtî’l-Aşer*, (tahkik) Ali Muhammed ed-Dib’a’, Dâru’l-Fikr, ts. I, 225. es-Suyûtî, Celâluddîn, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, Mektebetu’n-Nezzâr Mustafa el-Bâz, Riyad, 1996. I, 241; Benzer ifadeler için bkz. Uşmûnî, Ahmed b. Muhammed b. Abdülkerîm, *Menâru’l-Hudâ fi’l-Vakf ve’l-İbtidâ*, Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî ve Evlâduhû, Mısır, 1973. s. 8.

¹¹ Bkz. Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, (tahkik) Yûsuf Abdurrahmân Maraşlı, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1994, I, 505; el-Meymûnî, Abdullah Ali, *Fazlu İlmu’l-Vakf ve’l-İbtidâ ve Hukmu’l-Vakf Alâ Ruûsi’l Ây*, Du’l-Kâsım li’n-Neşri ve’t-Tevzî, Riyad, 1423. s. 84.

¹² Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 505.

¹³ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve, *Câmi’u’t-Tirmizî*, Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, Beyrut, ts. “Kitâbu Fadâilî’l Kur’an”, 22; İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtî’l-Aşer*, I, 226.

¹⁴ Dâni, Ebû Amr Osmân b. Saîd el-Emevî el-Endelûsî, *el-Muktefâ fi’l-Vakf ve’l-İbtidâ*, (tahkik) Yûsuf Abdurrahmân Maraşlı, Muessetu’r-Risâle, Beyrut, 1987, s. 145; Suyûtî, Celâluddîn, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, Mektebetu’n-Nezzâr Mustafa el-Bâz, Riyad, 1996, I, 296; İbnu’l-Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebûbekr, *Zâdu’l-Meâd*, (tahkik) Şuayb el-Arnavût – Abdulkâdir el-Arnavût, Mueessetu’r-Risâle, Beyrut, 1996, I, 327; İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtî’l-Aşer*, I, 226; Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 350-506.

açısından ilişki bulunsa dahi her âyetin sonunda vakf ederek Kur'an'ı tilâvet etmenin evlâ olduğunu düşünüyorum.”¹⁵ Beyhakî ise; “Peygamber (as.)’a tabi olup, âyetlerin sonunda vakf ederek Kur'an'ı tilâvet etmenin, vakfın sebeplerini gözeterek tilâvet etmekten evlâ olduğunu düşünüyorum.”¹⁶ demiştir.

Vakf ve ibtidâ âlimlerinden Nahhâs, Ümmü Seleme (ra.)’ın rivayetinden yola çıkarak, aralarında ilişki bulunsun ya da bulunmasın her âyetin sonunda Peygamber (as.)’ın vakf ettiğini söylemiş, şu örneği vermiştir: Nitekim “ ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ “Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için hidâyet kaynağıdır.”¹⁷ âyetinden sonra gelen الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ “Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizizden de Allah yolunda harcarlar.”¹⁸ âyeti ile anlam ve lafız ilişkisi bulunmasına rağmen âyet sonu olduğundan pek çok kıraat imamı vakf etmiştir.¹⁹

Sehâvî, (902/1496) âyetlerin sonunda vakfın sünnet olduğu görüşünde olmakla birlikte, sonrasında gelen âyet ile güçlü anlam ve lafız ilişkisi bulunan yerlerde vakfın *hasen* olmayacağını söylemiş ve şu örneği vermiştir: “فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ” “Yazıklar olsun o namaz kılanlara!”²⁰ âyetinin sonunda vakf *hasen* olmaz. Çünkü üzerinde vakf edildiğinde mana yanlış anlaşılabilir. Zira sonra gelen الَّذِينَ هُمْ عَنْهُمُ “Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizizden de Allah yolunda harcarlar.”¹⁸ âyeti okunmadan فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ âyetinde kastedilenlerin kimler olduğu anlaşılmamaktadır. Dolayısıyla فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ cümlesi sonunda vakf etmek, Ümmü Seleme’nin sözünü ettiği vakflardan değildir. Çünkü her iki âyet arasında güçlü bir anlam ve lafız ilişkisi bulunmaktadır. Aynı şekilde وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِم بَابًا مِّنَ السَّمَاءِ “Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıkmaya koyulsalar,” âyeti üzerinde de vakf sünnet değildir. Zira sonrasında gelen لَقَالُوا إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا

¹⁵ Dâni, el-Muktefâ fi’l-Vakfi ve’l-İbtidâ, s. 146; Zerkeşî, el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân, I, 505; Suyûtî, el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân, I, 296; İbnu’l-Cezerî, en-Neşr fî’l-Kırââtî’l-Aşer, I, 226; Tahhân, İsmail Ahmet, Kur’an’ı Anlamada Vakfın Rolü, (tahkik) Necattin Hanay, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 2, (2012) s. 233-278.

¹⁶ Suyûtî, el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân, I, 296; İbnu’l-Cezerî, en-Neşr fî’l-Kırââtî’l-Aşer, I, 226; Zerkeşî, el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân, I, 506.

¹⁷ Bakara, 2/2.

¹⁸ Bakara, 2/3.

¹⁹ Bkz. Nahhâs, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed b. İsmail, el-Kat’ ve’l-İtinâf, (tahkik) Dr. Abdurrahmân b. İbrahim el-Metrûdî Dâru Âlemi’l-Kutub, Riyad, 1992, I, 87-114; Dâni, el-Muktefâ fi’l-Vakfi ve’l-İbtidâ, s. 145; Sehâvî, Âlemuddîn Ali b. Muhammed, Cemâlu’l-Kurrâ ve Kemâlu’l-İkrâ, (tahkik) Dr. Ali Huseyn el-Bevvâb, Mektebetu’t-Turâs, 1408/h. II, 553.

²⁰ Mâûn, 107/4.

بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ “Gözlerimiz döndürüldü, biz herhâlde büyülenmiş bir toplumuz” derlerdi.” âyeti okunmadan mana anlaşılamamaktadır.”²¹

Şa’bî, (104/723), âyetlerin sonunda vakfın sünnet olduğu görüşünde olmasına rağmen bunun mutlak şekilde sünnet olmadığını söylemiş ve şu örneği vermiştir; “كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ” “Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır.” âyetini tilâvet ettiğinde, sonrasında gelen وَبَيْنَهُ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ “Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır.”²² âyetini okumadan “durma!”²³

İbnu’l-Cezerî de Şa’bî gibi âyetlerin sonunda vakfın sünnet olduğunu, ancak bunun âyetin doğru anlaşılmasına ve sonrasında gelen âyetin ibtidâ için uygun olmasına bağlamıştır. Aralarında lafız ilişkisi olmasına rağmen İbn Abbâs (ra.)’ın namazda birinci rekâtta Fatiha’dan sonra الْم ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ “Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir.” âyetini, ikinci rekâtta ise الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ “Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”²⁴ âyetini okuduğunu örnek göstermiştir.²⁵

Secâvendî ve diğer birçok âlim ise, âyetin her hangi bir yerinde olduğu gibi, âyetlerin sonunda da anlam ve lafız ilişkisine riâyet edilerek Kur’an’ın tilâvet edilmesinin evlâ olduğu görüşündelerdir. Bu hususta âyetin herhangi bir yerinde vakf etmek ile âyetin sonunda vakf etmek arasında ayırımı gitmemişlerdir. Ümmü Seleme’nin rivâyetini ise, âyetin bitimine işaret olmak üzere Peygamber (as.)’ın uygulaması olduğu şeklinde yorumlamışlardır. Bu sebeptendir ki Secâvendî şöyle demiştir: “Âyetlerin sonunda vakf etmenin sünnet olduğu söylenmiş, ancak ben, Peygamber (as.)’ın âyetlerin sonunda vakf ederek Kur’an’ı tilâvet etmesini, âyetin nereden başlayıp nerede sonlandığının bilinmesi için bir uygulaması olabileceğini düşünüyorum. Bu nedenle her âyetin sonunda vakf ederek Peygamber (as.)’ın Kur’an’ı tilâvet etmesi, her âyetin sonunda vakfın sünnet olduğu anlamına gelmez.”²⁶ Başka bir ifadesinde ise; “sonrasında gelen âyet ile anlam ve lafız ilişkisi bulunan yerlerde tilâvetin vasl edilmesi, Kur’an’ı tertil

²¹ Sehâvî, Cemâlu’l-Kurrâ, II, 553; el-Meymûnî, Fazlu İlmu’l-Vakfi ve’l-İbtidâ ve Hukmu’l-Vakfi Alâ Ruûsi’l Ây, s. 84.

²² Rahmân, 55/26-27.

²³ Bkz. İbnu’l-Cezerî, en-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr, I, 235; Suyûtî, el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân, I, 296; Zerkeşî, el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân, I, 506.

²⁴ Bakara, 2/2-3.

²⁵ Bkz. İbnu’l-Cezerî, en-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr, I, 235.

²⁶ Secâvendî, İlelu’l-Vukûf, (tahkik) Dr. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-İd, Mektebetu’r-Ruşd, Riyad, 2006, III, 911.

ile okumanın gereğindendir.” demiştir.²⁷ Bu konudaki dayanaklarından biri de birçok kıraat imamının ve bazı selef âlimlerinin kısa âyetleri vasl ederek tilâvet etmiş olmasıdır. Bu nedenledir ki Secâvendî, pek çok âyetin sonuna vakfın câiz olmadığını ifade etmek üzere (ﻻ) alâmetini koymuştur.

C. ÂYETLERİN SONUNDA VAKF EDİLMESİ KONUSUNDA TERCİH

Âyetlerin sonunda vakf ile ilgili yukarıda zikredilenlerden, her âyetin sonunda vakfın sünnet olduğu veya âyetlerin sonunda vakf konusunda da mananın temel teşkil ettiği şeklinde iki görüş bulunduğu anlaşılmaktadır. Ümmü Seleme (ra.)’nın yukarıda zikredilen, “Peygamber (as.) kıraatını âyet âyet ke-serdi...” rivâyetinden yola çıkarak kıraat imamları ve vakf ve ibtidâ âlimleri, Peygamber’in her âyetin sonunda vakf ederek Kur’an’ı tilâvet ettiği konusunda görüş birliğine vardıkları da anlaşılmaktadır. Görüş ayrılığı, Peygamber’in neden vakf ettiği konusundadır. Öncelikle söz konusu görüşler arasında tercih yapma noktasında bizlere ışık tutacağı kanaatinde olduğumuz şu sorulara yanıt aranmasında yarar vardır; Âyet nedir? Kur’an sûreleri neden âyetlerden oluşmaktadır? Vakf ve ibtidâ konusunda sadece anlamlar temel teşkil ediyorsa, Kur’an’ın âyetlerden oluşmasındaki hikmet nedir? Âyetlerin sonlanmasında ölçüt nedir? Bazı âyetlerin sonunda vakf câiz olmayacaksa âyetlerin sonu neden kafiyevidir?

Yukarıdaki sorulara yanıt aramadan önce, Kur’an’daki âyet sayıları ve bitim yerleri konusunda farklı görüşler olduğunu²⁸ hatırlamamızda yarar vardır. Zira denildiği gibi âyetlerin sonunda Peygamber (as.)’ın vakf ederek Kur’an’ı tilâvet etmiş olması sadece âyetlerin sonlandığına işaret için olsaydı, âyet sayıları ve bitim yerleri arasında farklı görüşler olmazdı! Ayrıca vakf türlerinden *vakf’ı-Cibrîl*, *vakf’ı-Nebî* vb. kavramlar olmaz, Peygamber (as.)’ın vakf ettiği her yerin âyet sonu kabul edilmesi gerekirdi. Ancak şu var ki Peygamber (as.)’ın vakf ettiği her yer âyet sonu kabul edilmemiş, sûredeki kafiyeleler de göz önünde bulundurularak âyetlerin bitim yerleri belirlenmiştir.²⁹

Peygamber (as.)’ın vefat edene dek her âyetin sonunda vakf ederek Kur’an’ı tilâvet etmiş olması, her âyetin sonunda vakfın sünnet olduğunu güçlü kılmaktadır. Zira her âyetin sonunda vakf etmesi sadece âyetin sonlandığına işa-

²⁷ Secâvendî, el-Vakf ve’l-İbtidâ, s. 115.

²⁸ Bkz. Dâni, Ebû Amr Osman b. Saîd el-Emevî el-Endulûsî, *el-Beyân fî İddi Âyi’l-Kur’ân*, (tahkik) Gânim el-Kadûrî el-Hamed, Merkezu’l-Mahtûtât ve’t-Turâs, Kuveyt. 1994, s. 335.

²⁹ Geniş bilgi için Bkz. Dâni, *el-Beyân fî İddi Âyi’l-Kur’ân*, s. 53.

ret için olsaydı, Peygamber (as.), bir ya da birkaç kez âyetlerin sonunda vakf ederek tilâvet eder, sahabe de okunduğu şekilde yazıp ezberledikten sonra âyetler arasında anlam ve lafız ilişkisini dikkate alarak tilâvet etmesi daha uygun olurdu. Zira “Rahmeti azap, azabı rahmetle sonlandırmayın.”³⁰ ifadesiyle vakf ve ibtidâ konusunda anlamların temel teşkil ettiğini bizzat Peygamber bizlere öğretmiştir. Buna rağmen âyetin, sonrasında gelen âyet ile anlam ve lafız ilişkisi bulunmasına rağmen vefat edene dek her âyetin sonunda vakf ederek Kur’an’ı tilâvet etmiş olması, âyetlerin sonunun bu hususun dışında tutulması gerektiğine işaret olduğu kanaatindeyiz. Zira Kur’an’ı tebyîn için gönderilen Peygamber’in, doğru anlaşılmasına hâlel getirecek şekilde onu tilâvet etmesi söz konusu olamaz.

Ayrıca sonra gelen âyet ile güçlü bir anlam ilişkisi bulunmayan âyetlerin sonunda vakf edilmesi bir yana tilâvetin *kat’* edilmesinde dahi sakınca bulunmadığı kanaatindeyiz. Abdullah İbn Mes’ûd (ra.) şöyle demiştir: “Peygamber (as.), benden Kur’an okumamı istedi. Nisâ sûresinden okumaya başladım. فَكَتِفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا “Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit yaptığımız zaman bakalım onların hâli nice olacak!”³¹ âyetinin sonuna geldiğimde, yeter! dedi. Okumamı kesip Peygamber (as.)’a döndüğümde gözlerinden yaşlar boşaldığını gördüm.”³² Söz konusu rivâyette konuyla ilgili dikkatimizi çeken, üzerinde vakf edilen âyet ile sonrasında gelen يَوْمَئِذٍ يَوْدُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصُوا الرُّسُولَ لَوْ تَسْوَى بِهِمُ الْأَرْضُ وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا “O kıyamet günü, Allah’ı inkâr edip Peygamber’e isyan edenler, yer yarılıp içine girmiş olmayı isterler ve Allah’tan hiçbir söz gizleyemezler.” âyeti arasında anlam ilişkisi bulunduğu halde, Peygamber (as.)’ın, İbn Mes’ûd (ra.)’dan kıraati sonlandırmasını istemesidir. Bu ise sonrasında gelen âyet ile anlam ilişkisi güçlü olmayan âyetlerin sonunda tilâvetin *kat’* edilebileceğini ifade etmektedir. İlgili yerde kıraatin *kat’* edilmesi câiz oluyor ise, vakf edilmesi *ecvez* (daha caiz) dir. Bu nedenle “Rahmeti azap, azabı rahmetle sonlandırmayın.” ifadesinden maksadın âyetlerin sonunda *vakf* değil, kıraatin *kat’* edilmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca *âyet* kavramı için; “Kur’an’ın cümlelerinden birinin sona erip bir diğerinin başladığını göstermektedir.” “Harf, kelime ve cümlelerden oluştuğu için topluluk anlamı taşımakta ve onları getiren Peygamber’in hak peygamber

³⁰ Ebû Dâvud, Suleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Avnu’l-Ma’bûd, fî Suneni Ebî Dâvud*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmîyye, Beyrut, ts. “Kitâbu’l-Vitr”, 22; Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân fî Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kutubu’l-İlmîyye, Beyrut, 1992. I, 46; Uşmûnî, *Menâru’l-Hudâ*, s. 6.

³¹ Nisâ, 4/41.

³² Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Sahihu’l-Buhârî*, “Fadâilu’l-Kur’ân”, 33, Dâru’l-Hadîs, Kahire, 1998.

olduğuna işaret ve delillerdir.” şeklinde yapılan tanımlarından, âyetin parçayı değil, bütünü ifade ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla âyet, sonrasında gelen âyet ile ilişkili olsun ya da olmasın, o âyetin parçası kabul edilmemelidir. Bu, her âyetin sonunda vakf edilmesi gerektiği iddiasında olduğumuz şeklinde anlaşılmamalıdır. Zira mümkün olması halinde başından sonuna, tek nefeste vasl ederek bütün Kur’an’ın okunmasında dahi sakınca bulunmadığı söylenmiştir.³³

Yine pek çok kıraat âliminin vakfın uygun olmadığına örnek verdikleri âyetlerin sonunda vakf edildiğinde dahi, kafiyelerin oluşturduğu ahengin yanı sıra mananın daha etkileyici olduğu görülmektedir. Mesela üzerinde vakfın sakıncalı olduğuna en çok örnek gösterilen *فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ* “Yazıklar olsun o namaz kılanlara!”³⁴ âyeti üzerinde vakf edildiğinde dahi, kafiyelerin oluşturduğu ses ahenginin yanı sıra insanı ürperti almaktadır. Ancak sonra *الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ* “Onlar ki namazlarından gafilidir.”³⁵ âyetini okuyunca kişi ümitlenmekte ve rahatlamaktadır. Aksi halde her iki âyetin tek âyet şeklinde resmedilmesi daha uygun olurdu.

Yine *كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيَّةٌ* “Herkes kazandığına karşılık bir rehindir.”³⁶ âyeti sonunda vakf edildiğinde insan ürpermektedir. Ancak *إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِينِ* “Ancak âhîret mutluluğuna eren kimseler başka.”³⁷ âyetini okuyunca kişi ümitlenmekte ve rahatlamaktadır.

Yine *إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ* “İnsan gerçekten ziyan içindedir.”³⁸ âyeti üzerinde vakf edildiğinde, âyet kafiyelerinin oluşturduğu ahengin yanı sıra insanı korku ve endişe sarmaktadır. Ancak *إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ* “Ancak, iman edip de sâlih ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler, birbirlerine sabrı tavsiye edenler başka (Onlar ziyanda değillerdir).”³⁹ âyetini okuyunca kişi ümitlenmekte ve rahatlamaktadır. Bu âyetlerin sonunda dahi vakf edildiğinde, tedebbür edilmesine fırsat verildiğinden, âyetin bu şekilde sonlanmasındaki amaç çerçevesinde anlaşılması noktasında katkı sağlayacaktır.

³³ Anlam karışıklığının olmaması için kıraat âlimlerinin vakfın lâzımî olduğunu söyledikleri birkaç yer hariç diğer yerlerin vasl edilebileceği söylenmiştir. Konuyla ilgili bkz. Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 286.

³⁴ Mâûn, 107/4.

³⁵ Mâûn, 107/5.

³⁶ Müddessir, 74/38.

³⁷ Müddessir, 74/39.

³⁸ Asr, 103/2.

³⁹ Asr, 103/3.

Ayrıca yukarıda örnek olarak verilen âyetlerin meallerinden de anlaşıldığı üzere sonuna (ﻻ) alâmeti konularak vakfın uygun olmadığı belirtilen yerlerde vakf edildiğinde âyetin doğru anlaşılmasında problem oluşmamaktadır. Zira verilen mealler âyetlerin sonunda vakf halinde verilmiştir. Bunun yanı sıra (ﻻ) alâmeti için; “âyetin sonunda olup üzerinde vakf edilecek olursa, sonrasında gelen âyetten ibtidâ edilmesinde sakınca yoktur.” şeklindeki ifadenin uygun olmadığı kanaatindeyiz. Zira (ﻻ) alâmeti, mananın tamamlanmadığına ya da sonra gelen cümleden ibtidânın câiz olmadığına işarettir.⁴⁰ Buna rağmen âyetin sonunda olması durumunda, sonra gelen âyetten ibtidâ edilebileceğinin söylenmiş olması, (ﻻ) alâmetinin ifade ettiği manaya da uygun düşmemektedir.

Yukarıda söylenenlerin yanı sıra her âyetin sonunda vakf edilerek Kur'an tilâvet edildiğinde hem Peygamber (as.)'ın sünnetine tabi olunmuş olacak, hem âyetin bittiği belirtilmiş olacak, hem de âyet sonlarının oluşturduğu ahenk ortaya çıkacaktır. Bu nedenle âyetlerin sonuna (ﻻ) alâmetinin konulmaması gerektiği kanaatindeyiz. Zira Secâvendî, (ﻻ) alâmetini kullanma konusunda mübalağaya kaçmıştır.⁴¹ Nitekim İbnu'l-Cezerî şöyle demiştir; “(ﻻ) alâmetini kullanma konusunda Secâvendî mübalağaya kaçmıştır. Zira (ﻻ) alâmetini koyduğu yerlerin pek çoğunda vakf câiz olup sonra gelen cümleden ibtidâ edilmesinde beis yoktur. Dolayısıyla bunlara itibar edilmemeli, araştırılıp en doğrusu belirlenmelidir.”⁴²

⁴⁰ Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı denetiminde geçen çoğu Mushafların sonundaki *الْقُرْآنُ الْكَرِيمُ* başlığı; Ayrıca bkz. Çetin, Abdurrahman, *Kur'an Okuma Esasları*, EminYayınları, Bursa, 2010, s. 273; Pakdil, Ramazan, *Ta'lim Tecvîd ve Kıraat*, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, İst. 2014, s. 254; Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İst. 2002, s. 333; Temel, Nihat, *Kur'an Kıraatında Vakf ve İbtidâ*, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yay. İst. 2014, s. 78.

⁴¹ Örneğin: ﴿11﴾ وَالْأَرْضُ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ ﴿10﴾ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْأَكْمَامِ ﴿11﴾ *“Allah, yeri yaratıklar için var etti. Orada meyve(ler) ve salkımlı hurma ağaçları vardır.”* (Rahmân, 55/10-11.) وَالْأَرْضُ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ وَالشَّمْسُ وَضَحِيهَا ﴿1﴾ وَالْقَمَرُ إِذَا تَلِيهَا ﴿2﴾ وَالنَّهَارُ إِذَا جَلِيهَا ﴿3﴾ وَاللَّيْلُ إِذَا يَغْشَىٰهَا ﴿4﴾ وَالسَّمَاءُ وَمَا بَنِيهَا ﴿5﴾ وَالْأَرْضُ وَمَا طَحْيَاهَا ﴿6﴾ وَتَنْفُسٌ وَمَا سَوَّيَاهَا ﴿7﴾ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا ﴿8﴾ قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيَاهَا ﴿9﴾ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيَاهَا ﴿10﴾ *“Güneşe ve kuşluk vaktindeki aydınlığına, güneşi takip ettiğinde aya, onu açığa çıkarttığında gündüze, onu örttüğünde geceye, gökyüzüne ve onu bina edene, yere ve onu yapıp döşeyene, nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefsinin kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.”* (Şems, 91/1-10) âyetlerinde bütün âyetlerin sonuna (ﻻ) alâmeti ve (ص) alâmeti konulmuştur.

⁴² İbnu'l-Cezerî, en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşer, I, 234.

SONUÇ

Pek çok âyetin sonunda vakf edilmesi durumunda âyetin anlaşılmasında problem oluşmadığı halde ülkemizde tilâvet edilen Mushaflarda söz konusu âyetin sonuna (ﻯ) alâmetinin konulmuş olması problem oluşturmaktadır. Zira (ﻯ) alâmeti konulduğu yerde vakfın yapılmayacağına, vakf edilmesi durumunda mananın anlaşılamayacağını yahut yanlış anlaşılacağını ifade ettiğinden sonra gelen cümleden ibtidânın caiz olmadığına işaretler. Ayrıca (ﻯ) alâmetinin âyetin sonunda olup üzerinde vakf edilmesi durumunda sonrasında gelen âyetten ibtidâ edilebileceğinin söylenmiş olması da (ﻯ) alâmetinin taşıdığı mana ile bağdaşmamakla beraber Peygamber (as.)'ın Kur'an tilâvetiyle de uyuşmamaktadır. Bu sebeple âyetlerin sonuna (ﻯ) alâmetinin konulmasının uygun olmadığı kanaatindeyiz. Dolayısıyla âyetlerin sonuna her hangi bir alâmetin konulmaması, konulması durumunda, sonra gelen âyetten ibtidâ edilebilir olduğu için zorunlu durumlarda vakfın caiz olduğunu ifade eden (ﺹ) alâmetinin konulması daha uygun olacaktır.

KAYNAKÇA

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1998.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur'an Okuma Esasları*, EminYayınları, Bursa, 2010.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd el-Emevî el-Endelûsî, *el-Muktefâ fi'l-Vakfı ve'l-İbtidâ*, (tahkik) Yûsuf Abdurrahmân Maraşlı, Muessetu'r-Risâle, Beyrut, 1987.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd el-Emevî el-Endulûsî, *el-Beyân fi İddi Âyi'l-Kur'ân*, (tahkik) Gânim el-Kadûrî el-Hamed, Merkezu'l-Mahtûtât ve't-Turâs, Kuveyt, 1994.
- Ebû Dâvud, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Avnu'l-Ma'bûd, fi Suneni Ebî Dâvud*, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, Dâru's-Sâdık, Kahire, ts.
- Feyyûmî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *el-Misbâhu'l-Munîr fi Garîbi Şerhi'l-Kebîr*, Matbaatu'l-Ânî, Bağdat, 1398/h.
- İbn Fâris, Ebi'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya, *Mu'cem Mekâyisi'l-Luğa*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1991.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Medine, 1993.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1994.
- İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşer*, (tahkik) Ali Muhammed ed-Dib'a', Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ebûbekr, *Zâdu'l-Meâd*, (tahkik) Şuayb el-Arnâvût – Abdulkâdir el-Arnâvût, Mueessetu'r-Risâle, Beyrut, 1996.
- Kahire Mushafı*, İdâretu'l-Buhûsî'l-İslâmiyyet'i fi Ezherî's-Şerîf, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1998.
- Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İst. 2002.

- Medîne Mushaftı*, Mecmau'l-Melik Fehd litibâati'l-Mushaf, Medînetu'l-Munevvere, 1987;
- Meymûnî, Abdullah Ali, *Fazlu İlmu'l-Vakfı ve'l-İbtidâ ve Hukmu'l-Vakfı Alâ Ruûsi'l Ây*, Du'l-Kâsım li'n-Neşri ve't-Tevzî, Riyad, 1423.
- Nahhâs, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *el-Kat' ve'l-Îtinâf*, (tahkik) Dr. Abdurrahmân b. İbrahim el-Metrûdî Dâru Âlemi'l-Kutub, Riyad, 1992.
- Pakdil, Ramazan, *Ta'lim Tecvîd ve Kıraat*, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, İst. 2014.
- Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, Dimaşk, 1997.
- Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr, *el-Vakf ve'l-İbtidâ*, (tahkik) Dr. Muhsin Hâşim Dervîş, Dâru'l-Menâhic, 2001.
- Sehâvî, Âlemuddîn Ali b. Muhammed, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, (tahkik) Dr. Ali Huseyn el-Bevvâb, Mektebetu't-Turâs, 1408/h.
- Suyûtî, Celâluddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu'n-Nezzâr Mustafa el-Bâz, Riyad, 1996.
- Şam Mushaftı*, İdâretu'l İftâi ve't-Tedrisi'd-Dîni fî Sûriye, Muessesetu Ulûmi'l Kur'ân, Dimaşk, 2012.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmeyye, Beyrut, 1992. I, 46;
- Tahhân, İsmail Ahmet, *Kur'an'ı Anlamada Vakfın Rolü*, (tahkik) Necattin Hanay, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 2, (2012)
- Temel, Nihat, *Kur'an Kıraatinde Vakf ve İbtidâ*, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yay. İst. 2014.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve, *Câmi't-Tirmizî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Uşmûnî, Ahmed b. Muhammed b. Abdulkerîm, *Menâru'l-Hudâ fî'l-Vakfı ve'l-İbtidâ*, Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî ve Evlâduhû, Mısır, 1973.
- Zebîdî, Muhibbuddîn Ebî Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ, *Şerhu'l-Kâmûs el-Musemmâ Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Fikr, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmid't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (tahkik) Dr. Yûsuf Abdurrahmân Maraşlî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1994.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhili'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmeyye, Beyrut, 1996.